

OTTO DUCHÁČEK

ZMĚNY LEXIKÁLNÍCH MIKROSTRUKTUR A JEJICH PŘÍČINY

Již v dřívějších člancích¹⁾ jsem ukázal, že slovní zásoba je strukturovaná. Protože však tvoří systém otevřený, tj. stále se doplňující a modifikující, podléhají i strukturální celky, z nichž se skládá, stálým změnám, někdy malým, jindy značným. V průběhu historického vývoje se může stát, jak dále uvidíme, že v některé mikrostruktuře v důsledku postupných změn nezůstane ani jediná z lexikálních jednotek, které ji původně tvořily. Jak v mikrostrukturách, tak i v makrostrukturách (jazykových polích) se mění počet i důležitost a frekvence jejich jednotlivých členů, což dále ukážeme na příkladech.

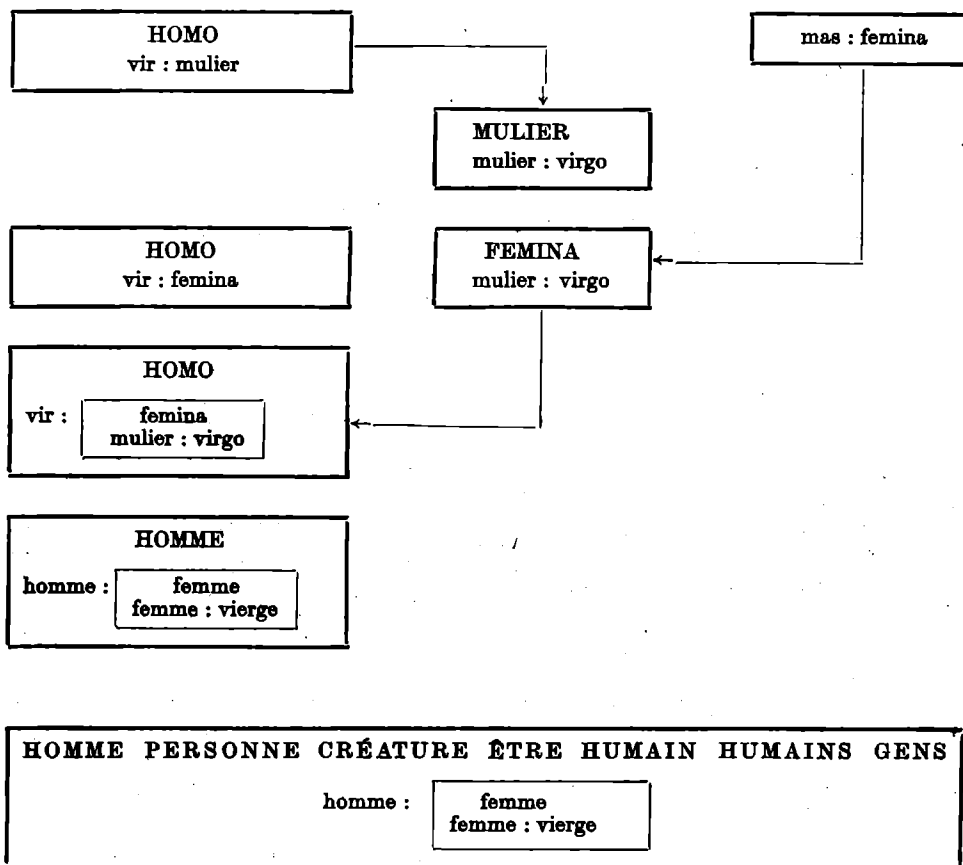
Jednou z mikrostruktur v oblasti pohlavního rozlišování jedinců („samec“ — „samice“) byla v latině trojčlenná mikrostruktura, skládající se z páru protikladných lexémů *vir* „muž“ a *mulier* „žena“ a jim nadřazeného archilexému *homo* „člověk“, jehož význam na rozdíl od uvedených lexémů neobsahuje distinktivní rysy „pohlaví mužské“, „pohlaví ženské“.

Protože *mulier* bývalo užíváno i ve významu „manželka“ a kromě toho též ve významu „vdaná žena“, popřípadě v protikladu k *virgo* „panna“, začalo se pro význam „žena“ užívat *femina*, které původně s významem „samice“ stálo v opozici k *mas* „samec“. *Femina* tedy vytlačilo *mulier* jak z jeho pozice lexému protikladného k *vir*, tak i z funkce archilexému dvojice *mulier* : *virgo*. Ve svém původním významu bylo zato nahrazeno svou vlastní zdvořilou formou *femella*.

Mas „samec“ se sice také objevuje ve významu „muž“, ale jen sporadicky a slovo *vir* nikdy nenahradilo. Když však hláskoslovným vývojem *vir* splynulo s *verres* „kanec“, přestalo se ho pro rušivé asociace užívat a bylo nahrazeno slovem *homo*, kterému tím k funkci archilexému přibyla funkce lexému protikladného k *femina*. Nevýhoda, která z toho vyplývá pro dorozumívání, je zřejmá, a proto nepřekvapuje, že románské jazyky, které se z latiny vyvinuly, se snaží *homo* ve funkci archilexému nahradit jinými slovy, např. franština slovy *personne*, *créature*, *être humain* a v plurálu *humains* nebo, a to nejčastěji, *gens*.

¹⁾ O mikrostrukturách v lexiku, *Sas* XXXI, 1970, 105–110, *Nedostatky a mezery v struktuře slovní zásoby*, ČMF 52, 1970.

Graficky si uvedený vývoj můžeme naznačit takto:

Do značné míry obdobně strukturované celky s více méně podobnými vývojovými změnami nalezneme také v oblasti domácího zvířectva. Příklad si zvolíme zase z latiny, protože nám to umožní sledovat více než dvoutisíciletý vývoj od fáze latinské přes románskou až po současnou francouzskou.²⁾

V latině proti *ovis* „ovec“ stojí *aries* „beran“ a vedle něho *vervez* „skopec“ (vykleštěný beran). Mládata se označují slovy *agnus* „beránek“ a *agna* „ovečka“. Nadřazeným slovem, jehož význam neobsahuje žádné distinktivní rysy (týkající se pohlaví, věku nebo vykleštění), je *pecus*. Tímto slovem se však označovaly nejen ovce, ale i kozy a vepři (drobný domácí dobytek). Tato polysémie byla ovšem z komunikativního hlediska vážnou závadou, protože mohla snadno vést k nedorozumění.

²⁾ Zvolili jsme si francouzštinu, protože ze všech románských jazyků je její znalost u nás nejrozšířenější.

Není tedy divu, že do jeho funkce nastoupilo ve staré francouzštině *berbis* vzniklé fonetickým vývojem z *vervecem* (*vervex*), vedle něhož bylo na galském území synonymní galské slovo *mouton*, takže *vervex* mohlo přejít do funkce archilexému.

Aries zcela zaniklo, snad proto, že fonetický vývoj na galském území vedl k jeho homonymizaci nebo alespoň paronymizaci se slovy *aer* „vzduch“, *aerius* „vzdušný“, *aes* (ak. *aerem*) „kov, měď“, *aereus* „měděný“. Náhrada se našla v *béliier*, odvozeném v starofrancouzském období od zvukomalebného slovesa *béler* „bečet“.

Také *ovis* se nezachovalo, což bychom si mohli vysvětlit zase vlivem tvarového splývání, a to s *ovum* „vejce“ a *opus* „dílo“. Bylo vytlačeno svým deminutivem *ovicula*, které se objevuje ve staré franštině v tvaru *ouaille*. Je možné, že k této náhradě došlo již v pozdní latině, kde nad mnohými slovy převládly jejich zdrobnělé formy. U názvu ovce je to velmi pravděpodobné, protože afektivní vztah k nim, zejména ze strany dětí, je zcela pochopitelný. Ostatně i české slovo *ovce* je svým tvarem (a původně jistě i významem) deminutivem: je vytvořeno zdrobňujícím sufixem *-ce*. Bylo-li tomu tak, což považujeme za pravděpodobné, nedocházelo už v tomto případě k paronymizaci.

Slova *ouaille* se však už od nejstarších dob užívá i ve významu přeneseném na označení věřících v jejich poměru ke knězi jakožto pastýři: *le curé et ses ouailles* „farář a jeho ovečky“. Není vyloučeno, že pro toto metaforické užívání se pro původní význam přejímá *brebis*, které, jak jsme výše uvedli, mělo ve staré francouzštině funkci archilexému. Po tomto posunu je zastává *mouton*, aniž přitom ztrácí svůj význam „skopec“ a funkci jednoho z podrázených lexémů. Proto v odborné terminologii je ve své nové funkci zase nahrazován knižním slovem *ovidés*.

Viděli jsme, že:

1. v latině *pecus*, ve staré francouzštině *berbis*, v nové *mouton* a v odborné *ovidés* figurují postupně ve funkci archilexému,
2. v latině *aries* a ve franštině *béliier* označují nevykleštěného berana,
3. pro vykleštěného samce má latina název *vervex*, franština *mouton*,
4. *ovis* je nahrazeno svým deminutivem *ovicula*, z něhož vzniklé *ouaille* je vytlačeno od *brebis*,
5. slovo *vervex*, označuje původně vykleštěného samce, pak v roli archilexému ovci bez rozdílu pohlaví a konečně ovčí samici.

K tomuto shrnujícímu přehledu dodejme ještě, že názvy mládat *agnus* a *agna* ustoupily již v pozdní latině zdrobnělým *agnellus* a *agnella*, které dodnes existují ve formě *agneau* a *agnelle*. Vedle nich existují i zdrobnělá *agnelet*, *agnelette*.

Pro přehlednost si popsaný vývoj znázorníme graficky:

v latině	ve staré francouzštině	v moderní francouzštině
PECUS aries : vervex : ovis agnus : agna	BERBIS béliier : mouton : ouaille agnel : agnelle	MOUTON béliier : mouton : brebis <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> agneau : agnelle agnelet : agnelette </div>

Některé mikrostruktury byly původně homogenní, skládaly se jen ze slov etymologicky příbuzných. Typickým příkladem je skupina latinských slov *equus* „kůň“, *equa* „kobyla“ a *equuleus* „hršbě“. Všechna tato slova postupně zanikla a byla nahra-

zena jinými. Již v latině se vedle *equuleus* vyskytovalo *pullus equinus* „koňské mládě“.

Později *equus*, které tvarově splynulo s *aequus* „rovný“, ustoupilo svému synonymu přejatému z galštiny *caballus*, kterého se původně užívalo s pejorativním zabarvením. Zánik slova *equus* oslabil dále posici slova *equuleus*, takže pak bylo definitivně nahrazeno slovem *pullamen* odvozeným od *pullus*.

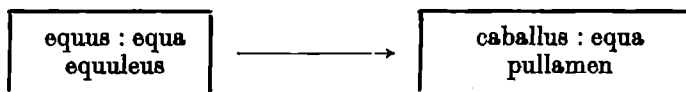
Zbylé *equa* se udrželo nejdéle a existovalo ještě ve staré francouzštině ve tvaru *ive* až do 13. století. Od 11. století se však jeho frekvence snižuje patrně vlivem homonymních slov *ive* „rovný“ (z lat. *aequum*) a *ive* „voda“ (z lat. *aquam*). V severní Francii ho nahrazuje *jument* z lat. *iumentum* označujícího původně jakékoliv tažné zvíře. Od poloviny 16. století se v jihovýchodní Francii vyskytuje *cavale* přejaté z Itálie. Od 17. století se ho užívá téměř jen v básnické řeči.

Slova *cheval* vzniklého z *caballus* se užívá i jako archilexému, tj. bez zřetele k pohlaví. To asi přispělo k přejetí francého *étalon* pro pojmenování hřebce.

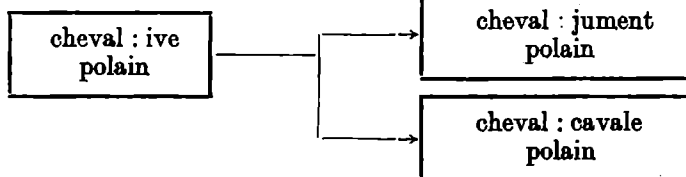
Od 15. století se vyskytuje sousloví (*cheval hongre* (vlastně „uherský (kůň)“) pro vykleštěného samce.³⁾

Graficky lze vývoj studované mikrostruktury zobrazit takto:

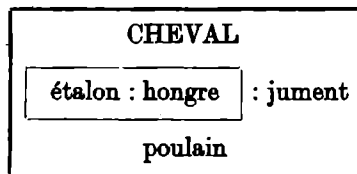
1. latinská fáze

2. starofr. fáze

3. současná fáze

Všimneme si ještě vývoje lexikální mikrostruktury, která je obrazem jazykové delimitace vodních toků podle jejich velikosti.

V latině jako v češtině byly tři velikostní stupně: *amnīs* „veletok“, *fluvius* a *flumen* „řeka“⁴⁾ a *rius* „potok“. Tato trojčlenná struktura se v jednotlivých románských jazycích vyvíjela různě.

V jejich předliterárním období *amnīs* zaniklo, což bychom si mohli vysvětlit prostě jeho malou frekvencí nebo také paronymickým střetnutím s *annus* a *anima*. Na jeho místo nastupuje v rumunštině *fluvius* ve tvaru *fluvii*, ve francouzštině

³⁾ Ve středověku přešel do Francie zvyk vyklešťování hřebců (pro tahání vozů) z Uher.

⁴⁾ Mezi *fluvius* a *flumen* není rozdíl sématického. Jsou to krajová tautonyma. V centru Romanie převládlo *flumen*, na její periferii *fluvius*.

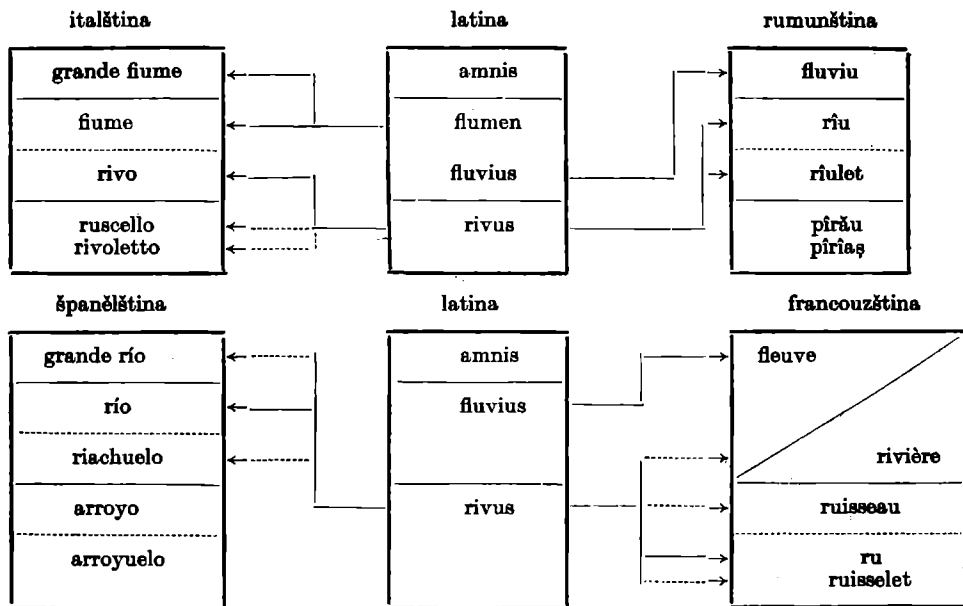
ve tvaru *fleuve* a s pozmeněným významem: je pojmenováním řeky ústící do moře (rozdíl kvantitativní je nahrazen kvalitativním).

V italštině *fluvius* zaniklo a zachovalo se naopak *flumen* ve tvaru *fume*, a to jak v původním významu, tak i na označení veletoku, jenže v tomto případě je kvalifikováno adjektivem *grande* „velký“ stejně jako španělské *río* (viz níže).

Uvedený významový „vzestup“ měl za následek obdobný posun slova *rivus*. V původním významu „potok“ („potůček“) se *rivus* uchovalo ve fr. *ru* a v deminutivech *ruisseau* a *ruisselet* a v italských zdrobnělinách *ruscello* a *rivoletto*, kdežto všude jinde nabylo významu: 1. „řeka“: it. *rivo* a deminutiva: rum. *riuleț* a šp. *riachuelo*; 2. „řeka“: rum. *riu*, šp. *rio*, fr. (odvozené) *rivière* (označuje řeku vlévající se do jiné řeky).

Dodejme ještě, že pro význam „potok“ a „potůček“ přijala španělština *arroya* ve tvaru *arroyo* (deminutivum *arroyuelo*) a rumunština albánské *perrua* ve tvarech *pîrau* a *pîriu* (deminutivum *pîriaș*).

Pro lepší představu si uvedený vývoj znázorníme graficky:

Studované příklady nám ukázaly, že změny struktury jsou nejčastěji způsobovány příčinami vnitřně jazykovými (hláskoslovný vývoj, homonymizace, paronymizace, polysémie, frekvence slova) a psychologickými (afektivnost,⁵⁾ rušivé asociace, potřeb a snadnosti dorozumívání, nepřesnost ve vyjadřování⁶⁾.

V důsledku těchto příčin se mění význam a hodnota slov a tím i jejich důležitost a jejich funkce jakožto členů lexikálních struktur. Jinými slovy: V rámci dané struk-

⁵⁾ Projevuje se jednak užitím slov laskavých (deminutiv), jednak naopak dysfemistických (*femina* „samice“ místo *mulier* „žena“).

⁶⁾ Příkladem je užití *mulier* „žena“ ve významech „má žena = manželka“, „vdaná žena“, „žena, která už není pannou“.

tury její členy mění své místo, popřípadě z ní vystupují a jsou nahrazovány jinými lexikálními jednotkami, které se tím dostávají se zbylými členy do týchž nebo podobných vztahů, v jakých s nimi byla slova, která danou strukturu opustila, popřípadě zcela zanikla. Jednotlivé členy pole si někdy navzájem konkurují a vytlačují se. Jejich vzájemné vztahy se časem někdy mění, třeba i velmi značně.

Restrukturace, které jsme sledovali, dokazují, že pro strukturování slovní zásoby jsou rozhodující vztahy významové, a tedy obsah slovních jednotek a nikoliv jejich tvar. Ten má jen význam podružný, druhotný, doplňkový.

Již těch několik příkladů, které jsme uvedli a jejichž počet by bylo snadné, ale zbytečné zmnohonásobit, jasně dokazuje, že slovní zásoba je strukturovaná a že v její struktuře má důležitou úlohu hierarchie, i když hierarchické a ovšem i ostatní vztahy mezi členy jednotlivých struktur lexikálních podléhají nejrůznějším změnám.

Závěrem bychom chtěli upozornit, že při zkoumání strukturních vztahů v rámci makrostruktur (jazykových polí), kterými jsme se v tomto článku nezabývali, bude třeba věnovat náležitou pozornost také vztahům kontextovým (syntagmatickým), variantám kombinatorním vyplývajícím z různých situací, variantám individuálním závisícím na sociální třídě, zaměstnání, zájmech a zkušenostech mluvčího a konečně variantám regionálním.

LES CHANGEMENTS DES MICROSTRUCTURES LEXICALES ET LEURS CAUSES

Le lexique est une sorte de macrostructure composée de nombreuses microstructures ouvertes, c'est-à-dire comportant un nombre non fini de membres dont les rapports ne sont stables que pour une certaine période de temps dont la longueur dépend de différentes circonstances. Les rapports entre les membres des structures lexicales se modifient par suite de la disparition des uns, de l'apparition d'autres ce qui fait changer de place (sens, valeur) ceux qui y sont restés. En comparant plusieurs étapes historiques d'une langue, on peut constater une restructuration partielle ou même totale de nombreuses microstructures.

Exemples: 1. Dans la microstructure latine composée de lexèmes opposés *vir* et *mulier* et de leur archilexème *homo*, *mulier* fut substitué par *femina* dont il devint hypolexème opposé à *virgo*. 2. En latin, *pecus* sert d'archilexème à *aries*, *vervez*, *ovis*, *agnus* et *agna*; en ancien français, il est remplacé dans cette fonction par *berbis* (provenant de *vervez*), en français moderne, par *mouton* qui fonctionne, au surplus, comme l'un des lexèmes opposés; *aries* fut supplanté par *bélier*, *ovis* par *ouaille* qui a fait place à *brebis*; *agnus* et *agna* furent remplacés par deux paires de leurs diminutifs. 3. La structure *equus*: *equa*: *equuleus*, après de nombreux avatars, apparaît enfin sous la forme actuelle qui n'a gardé rien de la formation primitive: les lexèmes *étalon*, *hongre*, *jument* et *poulain* sont subordonnés à leur archilexème *cheval*.

L'étude des microstructures mentionnées et quelques autres nous a montré que leurs changements sont provoqués aussi bien par des influences infra-linguistiques (homonymisation, fréquence d'emploi, etc.) qu'extra-linguistiques (besoin de la clarté, de désignations plus générales ou, au contraire, plus spéciales, naissance de concepts nouveaux, etc.).